
Wstęp

Jednym z najbardziej spektakularnych przejawów sportowej gry w kręgu kultury europejskiej są zespołowe gry sportowe (piłka nożna, siatkówka, koszykówka, piłka ręczna). Pascal pisał o grze w piłkę jako rozrywce królów, a noblista Albert Camus twierdził, że wszystko, co wie o życiu zawdzięcza piłce nożnej.

Gry stanowią atrakcyjny środek realizacji celów sportowych, wychowawczych i dydaktycznych. W kręgu kultury europejskiej wiodą prym wśród najbardziej popularnych dyscyplin sportowych (25 gier zespołowych uprawianych w Europie), choć niektóre z nich (np. baseball, softball, rugby, hokej na lodzie lub na trawie) uprawiane regionalnie, nie są tak rozpowszechnione jak siatkówka, koszykówka, piłka ręczna czy piłka nożna. To poniekąd wyjaśnia ograniczenie zakresu podejmowanych analiz do wybranych czterech gier zespołowych (choć wiele poruszanych tutaj kwestii z powodzeniem może być transponowanych na inne gry).

Dokonany wybór nawiązuje również do pewnej tradycji w teorii zespołowych gier sportowych, budowanej na gruncie teorii sportu¹. Zdecydowana większość zawartych tam przykładów (m.in. opisujących grę, działania zawodnika w trakcie gry, rozwiązania konkretnych zadań treningowych) odnosi się do najpopularniejszych gier. Wynika to prawdopodobnie z faktu, iż opracowania te służą przede wszystkim kształceniu specjalistów (instruktorów, trenerów) dla potrzeb tych gier. W wielu Akademiach Wychowania Fizycznego w Polsce, kształcących nauczycieli i instruktorów dla szeroko rozumianej kultury fizycznej, w obrębie bloku przedmiotowego: zespołowe gry sportowe występują właśnie wymienione gry, co wiąże się z ich rolą w szkolnych programach wychowania fizycznego i zapotrzebowaniem rynku na specjalistów w tych dziedzinach.

Próby stworzenia teorii zespołowych gier sportowych obserwuje się w Polsce od wielu lat. Gry sportowe stanowią przedmiot badań teorii sportu, która zajmuje się „uogólnianiem doświadczeń praktycznych, formułowaniem praw rządzących tymi zjawiskami, kierowaniem praktyką sportową oraz wyznaczaniem kierunków rozwoju sportu”². Do sfery tej zalicza się więc teorię treningu, selekcji, odnowy biologicznej i psychologicznej, psychicznego przygotowania zawodników, szkolenie sportowe dzieci i młodzieży.

¹ Zob. szerzej opracowania Z. Naglaka i J. Dziąsko, Z. Naglaka, R. Panfila, J. Czerwińskiego i in. wymienione w bibliografii.

² J. Żarek, 1984, *Wstęp do teorii sportu*, AWF, Kraków, s. 7–9.

Teoria sportu utożsamiana jest też z teorią szkolenia sportowego. Konstruuje modele szkolenia sportowego, pozwalające na prognozowanie wyników w poszczególnych dyscyplinach sportu, przebieg indywidualnych karier oraz określenie możliwie najlepszych warunków do osiągnięcia mistrzostwa sportowego³.

Przez wiele lat wiedza z zakresu teorii zespołowych gier sportowych zdeterminowana była przez podejście *stricte* pragmatyczne. Z czasem jednak zaczęto dostrzegać pewien deficyt wiedzy, choćby w kwestiach dotyczących tak charakterystycznej dla gier zespołowych walki podmiotów zbiorowych.

Sformułowana przez wybitnych teoretyków sportu ocena stanu badań nad teorią walki sportowej podkreślała znikomość i fragmentaryczność tej wiedzy i brak cech systemu teoretycznego. „Nasza wiedza (o powiązaniach uwarunkowań i czynników walki sportowej) – jest znikoma” – pisali w 1983 roku Dziąsko i Naglak. „W wielu przypadkach jest to właściwie wiedza potoczna, w małym stopniu sprawdzona empirycznie i zweryfikowana. Informacje o mechanizmach walki, opisane wybiórczo i ułożone w postaci jednostkowych opracowań nie tworzą jeszcze pełnego systemu o cechach teorii”⁴.

Znacznie ważniejsza wydaje się sugestia, by w konstruowaniu teorii walki sportowej wyjść poza metodologię maksymalizacji wyniku, na rzecz rozwijania i pogłębiania refleksji humanistycznej. „Gubić się zaczyna (w naukowych badaniach nad sportem) wartości humanistyczne sportu – zauważa Ulatowski – bada się głównie strukturę biologiczną organizmu zawodnika; na tle koncepcji „biomaszyny” (...) sięgać się zaczyna do różnych środków intensyfikujących trening i walkę sportową bez uprzedniego sprawdzenia skutków z tego wynikających dla rozwoju pełnej do wykazania swojej przewagi osobowości uczestników ruchu sportowego; tworzy się nieracjonalne i niewychowawcze środki motywacji, mobilizujące do aktywności w treningu i walce sportowej”⁵.

Niniejsza książka jest próbą spełnienia postulatu wybitnego teoretyka sportu.

Kwestię podnoszoną przez Ulatowskiego potwierdza też analiza prac naukowych na świecie i w Polsce, z której wynika, iż do najbardziej popularnych kierunków badawczych w zakresie zespołowych gier sportowych należą:

- miejsce i znaczenie gier sportowych w systemie światowego sportu
- tendencje rozwoju gier sportowych na świecie w ujęciu historycznym, dynamika rezultatów sportowych i zasadnicze czynniki warunkujące rezultaty
- perspektywy uprawianych w Polsce gier sportowych

³ Ten nurt badawczy dominuje w pracach wybitnych teoretyków sportu (m.in. Z. Ważnego, Z. Naglaka, J. Dziąsko, T. Ulatowskiego).

⁴ J. Dziąsko, Z. Naglak, 1983, *Teoria zespołowych gier sportowych*, PWN, Warszawa – Wrocław, s. 7.

⁵ T. Ulatowski (red.), 1981, *Teoria i metodyka sportu*, RSMSZ, Warszawa. Postulat rozwinięcia dociekań badawczych o refleksję humanistyczną wysuwał również B. Urbankowski, proponując oparcie teorii sportu jako części nauk o kulturze (w tym o kulturze fizycznej), na antropologii filozoficznej, która ujmuje człowieka jako byt, stanowi więc „ontologiczne uogólnienie nauk szczegółowych” (zob. szerzej: B. Urbankowski, *Antropologia filozoficzna i ogólna teoria sportu. Kierunki poszukiwań*, w: Z. Krawczyk (red.), 1976, *Kultura fizyczna i społeczeństwo*, AWF, Warszawa, s. 100–101).

- zasadnicze komponenty przygotowania zawodników w grach sportowych
- planowanie, treść i metodyka treningu zawodników w grach sportowych na różnych etapach szkolenia sportowego
- analiza i metody kontroli walki sportowej
- dobór i selekcja sportowa; kryteria, metody, formy, organizacja, efekty obciążenia startowe i treningowe oraz ich regulacja
- odnowa w procesie treningowym i startowym
- racjonalne żywienie zawodników
- gry sportowe w zajęciach rekreacyjnych i rehabilitacyjnych
- gry sportowe w systemie wychowania fizycznego i w sporcie szkolnym
- gry sportowe w systemie sportu profesjonalnego
- właściwości treningu i przygotowania sportowego kobiet – zawodniczek uprawiających gry zespołowe
- rola trenera w sporcie dzieci i młodzieży⁶.

Interesujących spostrzeżeń dostarcza również analiza tematyki prac doktorskich i habilitacyjnych dotyczących gier sportowych. Wśród 123 prac obronionych w Polsce w latach 1960–2004, zdecydowanie przeważają opracowania z zakresu teorii sportu (treningu sportowego) i teorii i metodyki wychowania fizycznego (aż 103 ze 123 prac, tj. 83,7%). Najwięcej z nich dotyczy sprawności ogólnej i specjalnej zawodników uprawiających gry zespołowe. Nieliczne tylko dysertacje (7,3%) powstały w zakresie nauk medyczno-biologicznych, psychologii sportu (5,75%), historii i socjologii sportu (3,3%)⁷.

Problematyka badawcza niniejszej pracy stanowi rezultat indywidualnych doświadczeń zawodniczych generowanych przez *praxis* boiska siatkarskiego, które stały się później inspiracją do rozwoju zainteresowań naukowych, rozwijanych w trakcie wieloletniej pracy w Katedrze Teorii i Metodyki Gier Sportowych i Rekreacyjnych krakowskiej Akademii Wychowania Fizycznego.

Praca ma charakter interdyscyplinarnej (odwołuje się do wielu dziedzin nauki: filozofii, socjologii, psychologii społecznej, historii, antropologii kulturowej), a jej celem jest pogłębiona refleksja nad istotą zespołowych gier sportowych.

Stawianie pytania o istotę zespołowych gier sportowych wymaga w pierwszej kolejności odniesienia się do samego pojęcia „istoty”. W filozofii „istota” zbliżona jest do pojęcia „esencji” – w znaczeniu ogólnym (coś jest istotne, a więc esencjalne). Istota – w metafizyce realistycznej – jest wewnętrzną przyczyną tożsamości bytu jednostkowego. Według Arystotelesa istota jako to, czym byt jest, jest skutkiem zjednoczenia formy i materii, a także jako substancja jest podmiotem cech przypadłościowych (akcydens) oraz źródłem działań (natura). W fenomenologii przez istotę rozumie się idealny przedmiot myśli.

⁶ Zob. szerzej V. Liakh, Z. Witkowski, T. Klocek, M. Spieszny, *Stan pracy naukowo-badawczej i perspektywy dalszych badań w grach sportowych*, w: S. Żak, M. Spieszny, T. Klocek (red.), 2005, *Gry zespołowe w wychowaniu fizycznym i sporcie*, AWF, Kraków.

⁷ Ibidem.

Podobny sposób rozumienia tego pojęcia podsuwa też przed naukowa refleksja, wynikająca z obserwacji użycia tego terminu w języku stosowanym na co dzień. Jeśli mówimy, że coś jest istotne, to znaczy, że posiada dużą rangę (jest ważne, pełni istotną rolę). Synonimami tej kategorii są pojęcia, takie jak: sedno, trzon, meritum, myśl przewodnia, kwintesencja, esencja, natura rzeczy⁸.

Złożoność i rozległość podjętej tematyki wymagała właściwego podejścia metodologicznego. Postępowanie badawcze w naukach społecznych, którego celem jest opisanie lub wyjaśnianie, w oparciu o zakres posiadanej wiedzy ogólnej, pojedynczego przypadku lub też pewnej skończonej (i z reguły względnie jednoznacznie ułożonej „historycznie”) liczby takich przypadków, wymaga odpowiedniej metody naukowej. Pomimo iż problem adekwatności metod jest wciąż otwarty, to jednak przydatność danej metody można określić na podstawie ogólnej reguły, mówiącej, iż „właściwa będzie taka metoda M zastosowana w warunkach W do ujawnienia wartości zmiennej czy charakteru zależności Z, która daje wyniki R w dostatecznym stopniu zgodne z Z”⁹, czyli z rzeczywistością, której one dotyczą.

W celu możliwie wszechstronnego podejścia i rzetelnego opracowania podjętej tematyki, zastosowano metodologię mieszaną, jednak operowanie pojęciem „istoty” poniekąd narzuca przyjęcie i dominację metody fenomenologicznej. Metoda ta wytworzona została przez kierunek badań filozoficznych – fenomenologię, której prekursorem i głównym reprezentantem był E. Husserl¹⁰. Polega ona na opisie i oglądzie tego, co bezpośrednio dane, odbiegając od tradycyjnych (codziennych) sposobów orientowania się w rzeczywistości. Sięgając do źródła fenomenologii (jakim jest niewątpliwie idealizm transcendentny Edmunda Husserla) można powiedzieć, iż stanowi ona pewien nurt myśli poszerzającej granice epistemologii w znaczeniu wydobywania i pogłębienia wszelkich danych dostępnych w doświadczeniu.

Podstawowa różnica między naturalnym podejściem a ujęciem fenomenologicznym polega na przyjęciu bezzałożeniowości. W pierwszym przypadku opis otaczającego świata odbywa się zwykle z zastosowaniem pewnych założeń, teorii, hipotez itd. Fenomenologia tymczasem jednoznacznie nawołuje do ich odrzucenia po to, by móc postrzegać świat tak, jak on się jawi, postulując powrót do rzeczy samych. Ma temu służyć redukcja fenomenologiczna (*epoche*)¹¹, która oznacza wzięcie w nawias,

⁸ Por. A. Dąbrówka, E. Geller, R. Turczyn, 1996, *Słownik synonimów*, Świat Książki, Warszawa, s. 131.

⁹ S. Nowak (red.), 1965, *Metody badań socjologicznych – wybór tekstów*, PWN, Warszawa, s. 16. Szerzej na temat metodologii pisze m.in. A. Grobler, 2006, *Metodologia nauk*, Wyd. Aureus, Wyd. Znak, Kraków.

¹⁰ Nazwa kierunku pochodzi od greckiego słowa *phainomenon* oznaczającego to, co się jawi. W fenomenologii fenomenem jest to, co podmiotowi poznania jawi się bezpośrednio i naocznie – fenomenem może być nie tylko konkretny zespół spostrzeżeń zmysłowych, ale też konkretny dany zespół spostrzeżeń wewnętrznych.

¹¹ *Epoché* (gr.), czyli zawieszenie sądu. Pojęcie to wywodzące się z filozofii starożytnych sceptyków, oznacza abstrahowanie w poznawaniu rzeczy od realnego istnienia świata, wzięcie w nawias prze-konań i założeń dotyczących świata naturalnego. Jest to czerpiący z kartezjanizmu postulat Edmunda

zawieszenie przekonania o realnym istnieniu świata i poznającego podmiotu. *Epoche* miała sprawić, że świadomość stanie się czysta (pozbawiona założeń), będzie traktować świat wyłącznie jako fenomeny, zjawiska. Doświadczenie fenomenologiczne tym różni się od doświadczenia empirycznego, że wszelkie władze (intelektualne, zmysłowe) po to ulegają chwilowemu zawieszeniu, by w tym czasie odsłonić to, co funduje i umożliwia kontakt podmiotu i przedmiotu.

Fenomenologowie przejęli też od Brentany fascynację oczywistością. Wśród ważnych pojęć fenomenologii znajduje się analiza eidetyczna, czyli dążenie do uchwycenia istoty tego, co dane, ideacja, docieranie do istoty zjawisk, widzenie istotnościowe. W naoczności istotnościowej dana jest czysta istota zjawiska. Uchwycenie tej istoty nie musi być przeprowadzone na wielu przykładach, wystarczy nawet jeden lub tylko naoczność wyobrażeniowa (przykład wyobrażony).

Po śmierci Husserla niekwestionowanym liderem szkoły fenomenologicznej stał się jego uczeń R. Ingarden, uznawany za twórcę obiektywistycznego i realistycznego nurtu – tzw. drugiej fenomenologii. W swojej koncepcji człowieka i świata opowiada się za realistycznym podłożem doświadczenia, na bazie którego można dopiero stosować redukcję transcendentálną, traktowaną jako narzędzie intelektualne, służące do opisu tego (lapidarnie rzecz ujmując), co jest, a nie tego, co wymyślone¹².

Przyjmując zatem dyrektywy realistycznego nurtu fenomenologii, podjęta została próba uchwycenia tego, co stanowi istotę zespołowych gier sportowych, dotykając nie tylko warstwy idei, ale również konkretnych doświadczeń wynikających z sytuacji gry. Dla uniknięcia podstawowej słabości wszelkich redukcjonizmów (zajmujących się głównie ustaleniem: czemu badany przedmiot analizy służy, a nie czym jest), należy odróżnić funkcje gier od ich istoty, uznając tym samym pierwszeństwo istoty

Husserla, który stanowi podstawę fenomenologii. Husserl mówiąc o *epoché* używa znanej metafory *brania w nawias*. Dla fenomenologii ważne znaczenie ma również pojęcie intencjonalności, które Husserl zapożyczył od swojego nauczyciela F. Brentany. Według Brentany intencja jest relacją łączącą umysł, świadomość z treścią lub przedmiotem. Relacja intencjonalna składa się z dwóch członów: noezy i noematu. Noeza to akt świadomościowy, a poemat – przedmiot dany w tym akcie. Noeza (gr. *noesis*) – zwana jest także intelekcją lub intuicją intelektualną. W znaczeniu ogólnym oznacza bezpośredni wgląd w stan rzeczy. W filozofii E. Husserla: intencjonalny akt świadomości. Przedmiotem noezy jest noemat. Brentano przypisywał intencjonalność wszystkim stanom umysłowym. Husserl zauważył, że tak nie jest, niektóre stany nie są intencjonalne: np. ani nastrój, ani stan ducha nie są nakierowane na coś. Zob. szerzej F. Brentano, 1999, *Psychologia z empirycznego punktu widzenia*, przeł. W. Galewicz, Warszawa; E. Ancombe, 1957, *Intention*, Oxford; J.R. Searle, 1983, *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*, Cambridge. Szerzej na temat metody fenomenologicznej zob. też E. Husserl, 1967, *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii*, tłum. D. Gierulanka, PWN, Warszawa; P. Ricoeur, *Fenomenologia i hermeneutyka*; wychodząc od Husserla, w: J. Migasiński, I. Lorenc, 2006, *Fenomenologia francuska – rozpoznania, interpretacje, rozwinięcia*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa; M. Merleau-Ponty M., 2001, *Fenomenologia percepcji*, PAN, Warszawa.

¹² Zob. szerzej R. Ingarden, *Główne linie rozwoju poglądów filozoficznych Edmunda Husserla*, „Przegląd Filozoficzny” XLII, Warszawa 1939; J. Tischner, *Ingarden – Husserl: spór o istnienie świata*, w: *Fenomenologia Romana Ingardena*, „Studia Filozoficzne” wyd. specjalne, Warszawa 1972.

nad funkcją. Z tego powodu funkcje gier zespołowych potraktowane zostały celowo w sposób być może nieco syntetyczny, ale zostały one opisane w licznych wcześniejszych opracowaniach, do których znajdują się odwołania w tekście pracy.

Poza metodą fenomenologiczną, zastosowano też metodologię właściwą dla badań o intencji historycznej¹³ (w części dotyczącej genezy i historycznego rozwoju gier zespołowych), a także podejście *stricte* socjologiczne, szczególnie w analizach dotyczących zespołu sportowego jako grupy społecznej. Podstawową techniką zastosowaną w tej części książki jest analiza treści, którą Berelson definiuje jako „technikę badawczą, służącą do obiektywnego, systematycznego i ilościowego opisu jawnej treści przekazów informacyjnych”¹⁴.

Konstrukcja książki stanowi z jednej strony – rezultat fascynacji oczywistością świata gry, a z drugiej – przyjęcie zasady wychodzenia od zagadnień możliwie najbardziej ogólnych do szczegółowych. Z tego powodu pierwsze trzy rozdziały poświęcone zostały zjawisku gry (jako przejawu zachowania kulturowego człowieka), z uwzględnieniem teorii gier i jej zastosowania w różnych dziedzinach nauki, a szczególnie sensu gry sportowej (i jej podstaw ontologicznych), a także genezy i historycznego rozwoju gier zespołowych (nie wyłączając prób teoretycznego uzasadnienia walorów gier z piłką).

Ustaleniu sensu (istoty) zespołowych gier sportowych służy też sięgnięcie do filozoficznej teorii wartości – aksjologii. Aksjologiczna analiza gier pozwala je postrzegać jako źródło i nośnik szeregu wartości (m.in. autotelicznych, instrumentalnych, społecznych, etycznych, estetycznych).

Rzeczywistość gry stanowi przede wszystkim przykład rozwiązywania konfliktu rywalizacyjnego podmiotów zbiorowych (zespołów) w trakcie walki sportowej. Z tego powodu stosunkowo dużo miejsca poświęcono zagadnieniom związanym ze zjawiskiem walki. Rozważania na temat prakseologicznych uwarunkowań walki sportowej poprzedzone zostały filozoficznym namysłem nad walką, jako faktycznym składnikiem ludzkiej egzystencji, nieodłącznym elementem cywilizacji ludzkiej. Jest to zabieg celowy i przemyślany, którego intencją jest przeciwdziałanie alienacji sportu z rzeczywistości społecznej i kulturowej (dotyczy to zresztą również innych rozdziałów książki).

Zespół sportowy, tworzący przede wszystkim grupę społeczną, stanowi niezwykle wdzięczne pole do analiz odnoszących się do funkcjonowania zintegrowanych zespołów ludzkich. Następstwem relacji w warstwie społecznej jest efekt synergii. Bez wątplenia fenomenem zespołowych gier sportowych jest też spójność grupy, będącą przejawem daleko posuniętej, wewnętrznej unifikacji. Podjęty też został problem roli

¹³ Zob. szerzej J. Topolski, 1968, *Metodologia historii*, PWN, Warszawa; J. Topolski, 1996, *Jak się pisze i rozumie historię*, Rytm, Warszawa; J. Topolski, 1971, *O dochodzeniu do prawdy w historii*, Książka i Wiedza, Warszawa.

¹⁴ B. Berelson, 1952, *Content Analysis In Communication Research*, Glencoe. Podaję za T. Pilch, 1977, *Zasady badań pedagogicznych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 145.

jednostki w strukturze zespołu, posiadający istotne przełożenie na praktykę treningu sportowego, w związku z ciężącym na grach odium „zespołowości”. Katalog powyższych zagadnień (składających się na poszukiwanie istoty zespołu sportowego) znajduje rozwinięcie w ostatnim rozdziale pracy.

Część zagadnień prezentowanych w książce była przedmiotem dyskusji, m.in. w trakcie cyklicznych konferencji Międzynarodowego Towarzystwa Naukowego Gier Sportowych, a także podczas sympozjów naukowych Salezjańskiej Organizacji Sportowej RP organizowanych corocznie przez prof. dr. hab. Zbigniewa Dziubińskiego. Niektóre treści zostały przedstawione również w formie referatów na seminarium z filozofii sportu, prowadzonym od wielu lat w krakowskiej AWF przez prof. dr. hab. Józefa Lipca. Wszystkim uczestnikom tych spotkań (których nie wymieniam tutaj z nazwiska) bardzo dziękuję za cenne uwagi i interesującą dyskusję. Słowa podziękowania kieruję też pod adresem Pana Prof. dr. hab. Stanisława Żaka, kierownika Katedry Teorii i Metodyki Gier Sportowych i Rekreacyjnych krakowskiej Uczelni, za życzliwość i wsparcie moralne, którego wielokrotnie mogłam doświadczyć w trakcie pisania niniejszej pracy.

